

UDC 903.2(477.51)“13/14”

ITEMS OF ORIENTAL IMPORT FROM ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN CHERNIHIV GOLDEN HORDE’S TIME

O. Chernenko

PhD (History)

Associate Professor of the History of Ukraine

Archaeology and Local History Department

T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium”

53, Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine

ORCID: 0000-0002-0627-9095

allisscorp@gmail.com

Chernihiv in the time of the Golden Horde is relatively unstudied. However, archaeological excavations in the past ten years have provided new material from this “dark” period. Among the finds, fragments of opulent eastern glass and ceramics deserve particular attention. The uncovered items are frequently dated with a large chronological margin (12th – 17th centuries), but there are exceptions. Archaeological investigations of the town’s fortified area in 2018 discovered fragments of a semifaience vessel with black and blue décor. Ju. Koval identified the item as originating in Iran in the second half of the 13th – 14th centuries. Such pieces appeared in Eastern Europe due to the presence of the Golden Horde. Another set of finds was a collection of thin high-quality glass vessel fragments with gold and enamel, decorated in floral and epigraphic ornaments of the Mamluks. Production of similar glass vessels in the 13th – 14th centuries centered around Syria and Egypt. From there, they found their way to the markets of Europe. Some pieces made their way to Eastern Europe. The Chernihiv fragments are likely to be from two glasses of the same type A, according to the classification of S. Keneson, and from the same set. The vessels’ origin indicated that they went through either Chersonesus or the Caucasus and then along the trade routes

© 2021 O. Chernenko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

on the rivers Don or Volga. Thus, the Chernihiv finds may be indicators of developing trade in these items during the Golden Horde period. It is equally possible that the finds were brought to Chernihiv by Horde's representatives, who would have taken them for personal use. The limited quantity of the discovered glass makes the latter suggestion the most plausible.

Keywords: Golden Horde, oriental pottery, glass vessels, gold-painted, enamelled, Middle Eastern origin, Chernihiv

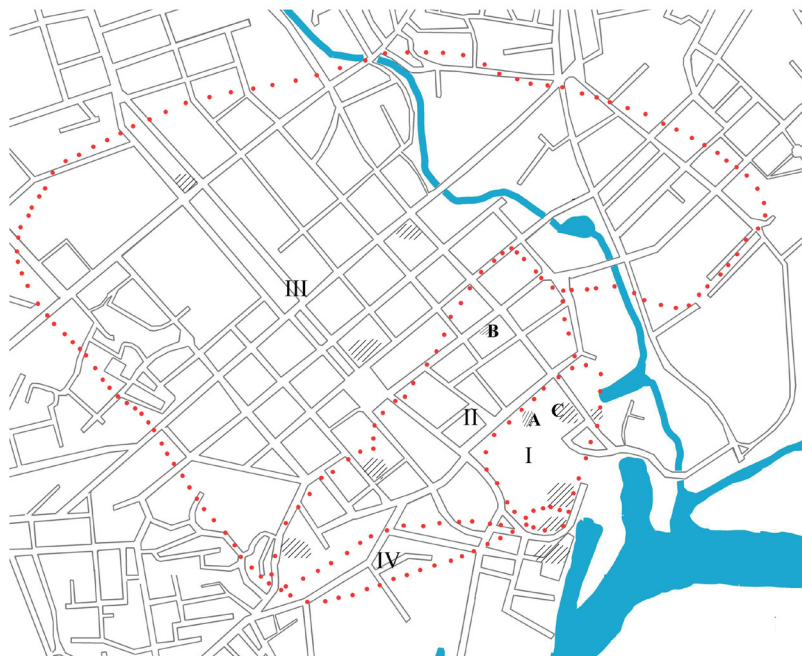
О. Є. Черненко

СХІДНИЙ ІМПОРТ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ З РОЗКОПОК ЧЕРНІГОВА

Упродовж XIII–XV ст. згадки про Чернігів майже не зустрічаються на сторінках писемних джерел. Об'єктивні причини такої ситуації неодноразово зазначались дослідниками: після програву князя Михайла Всеволодовича в боротьбі за політичне лідерство Чернігів стрімко втратив статус одного з головних центрів Південної Русі, місцеве літописання припинилося, династичні зв'язки з тими територіями, де воно тривало, були перервані тощо. Показово, що в Північно-Східному літописанні в період з 1201-го до 1236 р. Чернігів згадується лише 7 разів, надалі ж, до кінця XIV ст., не згадується жодного разу; у Галицько-Волинському літописанні впродовж цих самих періодів міститься, відповідно, тільки 4 та 3 згадки про це місто [Горський 1996, 58]. У такій ситуації серед науковців досить довго панувало уявлення, що штурм монголами Чернігова, згаданий у літописі під 1239 р., призвів до його повного розорення та запустіння. Здавалося, що це підтверджують і результати археологічних досліджень. Утім наприкінці XX – на початку XXI ст. “післямонгольський” культурний шар (тобто датований другою третьою XIII–XIV ст.) вдалося зафіксувати в різних частинах Чернігова¹ (мал. 1).

Як виявилось, у Чернігові горизонт XIII–XIV ст. слабо виражений та погано збережений, фактично знищений активною будівельною діяльністю часів XVIII–XX ст. (аналогічна ситуація спостерігається в Києві [Івакін 1996, III–III2]). Це головна причина того, що цей горизонт так довго не вдавалось виокремити. Ще одна причина – розмитість сухого шару та майже повна відсутність знахідок вузькодатованих речей.

¹ Детальніше історіографію питання див.: [Черненко 2016, 84–85].

Мал. 1. Схема поширення культурного шару другої третини XIII–XIV ст. на території давньоруського Чернігова (накладена на сучасну вуличну сітку) з позначенням згаданих у тексті статті розкопів: *I* – фортеця-дитинець; *II* – окольний град; *III* – передгороддя; *IV* – поділ (за [Черненко 2016, рис. 1, з доповненнями]). *A* – розкоп 2017 р.; *B* – розкоп 2018 р.; *C* – розкоп 2006 р.

Ознайомлення з матеріалами досліджень XX ст. дає змогу засвідчити, що в разі, коли датування було можливе лише в досить широкому хронологічному діапазоні, кінець XII–XIII ст., як хроноіндикатор, за відсутності інших маркерів, використовували наявність слідів пожеж (і зокрема, але не тільки – наявність горілого шару) та погромів (рештки загиблих людей, знахідки стріл тощо), які автоматично датували 1239 р. Отже, усі подібні комплекси розглядались як пов'язані з розоренням міста монголами².

² Детальніше про деякі подібні випадки див.: [Черненко 2016].

Водночас не враховували, що практично всі нечисленні повідомлення писемних джерел XIII–XIV ст. про Чернігів – це згадки про погроми міста внаслідок міжкнязівських конфліктів, нападів монголів (тривали й після 1239 р.) та литовців [Русина 1998а, 31–33; Русина 1998б, 53–54]. Тож археологічні об'єкти зі слідами пожеж та погромів, датовані за археологічним матеріалом кінцем XII–XIII ст., можна пов'язати не лише з подіями 1239 р.

У цій ситуації особливо важливими є знахідки речей, для яких можливе більш вузьке датування. Інформація про зареєстровані під час археологічних розкопок знахідки монет другої половини XIII–XIV ст. в Чернігові, на жаль, відсутня. Утім під час археологічних досліджень останніх десятиліть вдалось виявити окремі категорії східного імпорту, поширення яких у Європі найчастіше пов'язують із Золотою Ордою³.

Відомі на сьогодні предмети східного імпорту золотоординського часу з території Чернігова представлені майже суто уламками столового посуду з полив'яної кераміки (кашину) та скла. Конкретні способи надходження такого посуду в місто могли бути різними: товар, дарунок, особисте майно мандрівників, переселенців, паломників, торговців і т. п. Утім, оскільки критерії виокремлення усіх можливих категорій ввезення не розроблені, знайдену в Чернігові продукцію східних керамістів та склоробів можна розглядати, лише виходячи з широкого трактування терміна “імпорт” – ввіз до регіону з віддалених територій. До цього можна додати, що при будь-якому варіанті ввозу це були дуже рідкісні та цінні предмети. Їхня цінність, серед іншого, обумовлювалася проблемами, які неминуче виникали під час транспортування з віддалених територій. Показово, що знахідки середньовічного східного посуду на землях Східної Європи, як правило, поодинокі, представлені зазвичай лише дрібними обломками та можуть бути асоційовані з перебуванням осіб високого статусу [Рыбина 1978, 51].

³ Під Золотою Ордою тут і далі мається на увазі прийняте в історіографії визначення державного утворення, відомого також як Улус Джучі (Улус Батия, Улус Берке, Дешт-і-Кипчак тощо), у хронологічних межах від моменту підкорення ним південноруських земель у 1236–1242 рр. до його розпаду після походів Тамерлана 1390-х рр.

Як відомо, вперше масове виробництво полив'яного посуду з кашину⁴ налагодили у XII ст. на території Ірану та Сирії. У мистецтвознавчих та археологічних дослідженнях виробу з кашину, покриті непрозорою або напівпрозорою поливою, найчастіше визначають терміном “фаянси”, покриті прозорою поливою – “напівфаянси”. Така термінологічна традиція не єдина. Утім, напевно, на цей момент вона найбільш уживана у практиці археологічних досліджень на території Східної Європи завдяки використанню розробок Ю. Коваля, присвячених східному керамічному посуду [Коваль 2010].

На сьогодні доведено, що на територію Східної Європи посуд з кашину потрапляє ще до монгольської навали, але про його систематичне надходження можна говорити лише щодо золотоординського періоду. Однак для більшості подібних знахідок датування найчастіше можливе тільки в широкому діапазоні. Як правило, це вироби, які з об'єктивних причин (відсутність надписів, нечіткий контекст східних аналогів, датованих засобами мистецтвознавства, тощо) самі по собі не мають вузьких дат. Зазвичай неможливо встановити для них більш вузьке датування й засобами археології.

Сказане стосується й більшості знахідок східного посуду, датованого XII–XIII ст., з території Чернігова. Як приклад можна детальніше розглянути виявлені у 2017 р. в центральній частині чернігівської фортеці-дитинця (**мал. 1: А**) фрагменти східних полив'яних посудин [Черненко, Новик 2019, 365–366].

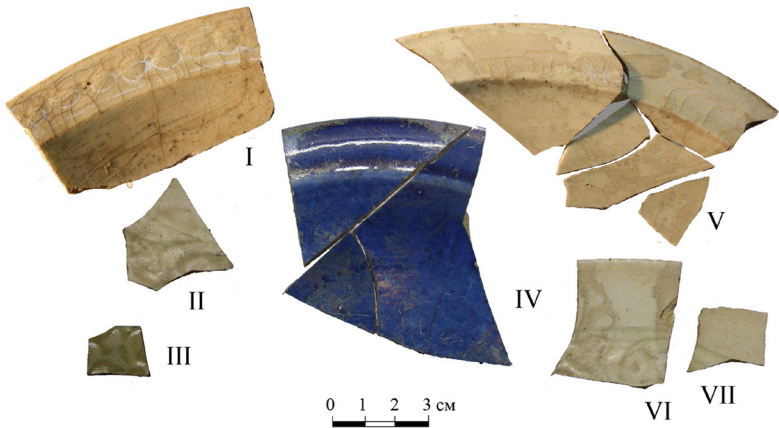
У межах розкопу площею 20 м² було знайдено до 50 осколків (і зокрема дрібних відколів) посудин з кашину. Осколки (серед іншого – від одного виробу) були розосереджені по усьому розкопу. Вони містилися в заповненні різних об'єктів, які належали

⁴ Кашин – висококремнеземиста керамічна маса (походження назви пов'язують з іранським містом Кашаном), яка після випалу набувала білого кольору з жовтим або рожевим відтінком. У процесі виробництва спочатку подрібнювали на жорнах кременисту породу, потім змішували її з водним розчином клею тваринного походження. З отриманої в такий спосіб маси виготовляли посудини шляхом відтискування у формі. Вироби спочатку просушували, потім покривали розписом, поливою (глазур'ю) та випалювали при температурі 900–1000 °С [Коваль 2010, 18–20; Малеванный 2001, 238].

одному горизонту. Це дало змогу припустити трансформацію культурного шару в постпозиційний період (нівелювання, пов'язане з переплануванням цієї ділянки фортеці).

Знайдені осколки поділяються на такі типологічні групи⁵:

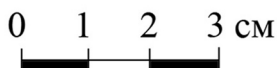
- таріль (можливо, однотипні тарелі) з ультрамаринового напівфаянсу без додаткового декору [Коваль 2010, 54] (мал. 2: IV);
- тарелі з твердого білого напівфаянсу [Коваль 2010, 52] (мал. 2: V), формально – без декору (на збережених фрагментах орнаменту немає, утім він міг міститися на денці, уламки якого відсутні);
- таріль (можливо, тарелі) чи блюдо (блюда) з підглазурним рельєфним декором [Коваль 2010, 64–66] (мал. 2: I);
- блюдо з декором, утвореним гравіюванням, пласким різьбленням та ажуром, зовні схожим на напівфаянси “лакабі”, що імітували посуд китайського виробництва [Коваль 2010, 67] (мал. 2: II, III, VI, VII);

Мал. 2. Фрагменти посуду з напівфаянсу з розкопок 2017 р.

- таріль (можливо, тарелі) чи чаша (чаші) з білого твердого напівфаянсу з рельєфним декором, отриманим шляхом моделювання в кальпі. За даними Ю. Ковалю, на території Русі раніше були зафіксовані лише знахідки кольорових виробів такого типу [Коваль 2010, 69] (мал. 3).

⁵ Користуючись нагодою, автор висловлює подяку Ю. Ковалю за консультації.

Мал. 3. Фрагмент тареля з напівфаянсу з розкопок 2017 р.

Отже, фрагменти належать не менш ніж 5 різним формам. У кількох випадках можна припустити їхню належність різним однотипним виробам. Окрім одного, вже зазначеного, винятку, знахідки аналогічних виробів відомі в інших центрах Русі, у комплексах, датованих досить широко – XII–XIII ст. Вважається, що місцем їхнього виробництва є Іран або Сирія, однак східні аналоги не дають підстав для більш вузького датування.

Горизонт, до якого належали виявлені уламки, також можна датувати доволі широко – XII–XIII ст. Цьому датуванню відповідають знахідки фрагментів гончарних горщиків тих типів, які характерні для пам'яток Подніпров'я цього часу [Толочко 1981; Кучера 1986, 449–450; Петрашенко 1992, 9–11, *рис. 5: 9–20*], та інші речі (і зокрема бутероль куруського типу найбільш пізнього варіанта, поширеного впродовж XII–XIV ст. (тип 3 (Vb) за Я. Асарісом) [Asaris 1994, 22–25]). Водночас фрагменти горщиків тих характерних типів, які поширились у регіоні в другій половині XIII–XIV ст. (наприклад, тип II, підтипи 1 та 2, різновиди А, Б за С. Беляєвою [Беляєва 1982, 76, *рис. 29*]), були відсутні, але наявні в пізнішому горизонті. З огляду на це верхню хронологічну межу утворення горизонту, що містив фрагменти східного полив'яного посуду, було визначено як початок XIII ст. Проте однозначно виключити “золотоординську” дату (наприклад, середина XIII ст.) в цьому випадку, як і в інших подібних, неможливо.

Утім є і рідкісні винятки, які дають змогу говорити про більш вузьке датування. До них можна віднести, наприклад, знахідку фрагментів східної полив'яної кераміки під час науково-рятивних археологічних досліджень 2018 р. на території т. зв. "Окольного граду" по вул. Мстиславській, 28А [Черненко, Новик, Жаров 2020] (мал. 1: В). Це два фрагменти (осколки вінця та стінки) чаші (чаш?) з напівфаянсу (білого дрібнопористого кашину), декорованого чорним та блакитним розписом (мал. 4). Вінця чаші мають характерне рейкоподібне потовщення, що дає підстави визначити її належність до тієї групи посуду, яка має аналоги серед кераміки Ірану кінця XIII–XIV ст. Вважається, що подібний посуд потрапляє до Східної Європи внаслідок розвитку східного напрямку торгівлі за часів Золотої Орди [Коваль 2003, 369, рис. XVI: 3, 4].

Мал. 4. Фрагменти посуду з напівфаянсу з чорним та блакитним розписом з розкопок 2018 р.

Не зупиняючись детально на розгляді контексту цієї знахідки (такий розгляд неминуче вийде дуже далеко за межі проблематики цієї статті), зазначимо, що виявлені по вул. Мстиславській у Чернігові фрагменти іранської чаші з кашину асоціюються з багатою садибою, яка загинула внаслідок пожежі.

Знахідки східного скляного посуду золотоординського часу на території Чернігова представлені уламками тонкостінних посудин з високоякісного скла, декорованих орнаментом золотом і різнокольоровими емаллями. Подібні посудини прийнято пов'язувати з мистецтвом мамлюків. Хронологія цих східних, а по суті, ісламських виробів базується на розробках мистецтвознавства.

Довгий час вона спиралася на використання типо-хронологічної систематики К. Ламма, згідно з якою, серед іншого, посудини з різним стилем розпису визначали за назвами міст – центрів виробництва (“Ракка”, “Дамаск”, “Алеппо” тощо) [Lamm 1929, 1930]. Однак внаслідок ревізії цієї системи, за результатами конференції 1995 р. в Лондоні, було визнано неактуальним ототожнювати певні стилі розпису з назвами міст, а також прийнято датування “мамлюцького скла” в межах середини XIII–XIV ст. Було визнано також, що окремі більш ранні знахідки виробів не визначальні для загальної хронології [Irwin 1998, 24–26; Ward 2012; Валиулина 2015, 251].

Ісламські скляні посудини з розписом золотом та емаллями є продуктом однієї з найскладніших технологій доби Середньовіччя⁶. Такий посуд, що належить до мистецтва мамлюків, виготовляли на території Єгипту та Сирії, зокрема й для європейського ринку. На території Східної Європи він представлений знахідками в комплексах аристократичних садиб столичних та князівських центрів (Новоградок, Мстиславль, Ярославль тощо),

⁶ Тонкостінний корпус посудини отримували шляхом дуття. На поверхню готової форми розчином золота та гуміарабіку наносили ескіз. Відповідні ділянки ескізу заповнювали кольоровими емаллями – порошкоподібним кольоровим склом або порошкоподібним прозорим склом у суміші з барвником та невеликою кількістю гуміарабіку. Між емаллями наносили рідкий розчин золота, орнамент обводили лінією червоної емалі. Після цього посудину нагрівали в печі, постійно обертаючи, доки емаль не розплавиться. Складність процесу полягала в тому, що середньовічні емалі за своїм складом майже не відрізнялись від скла, з якого робили корпус посудини, тобто існував ризик деформації виробу під час плавлення емалей. До того ж емалі різного кольору мали різну температуру плавлення через використання різних барвників. Червоний, синій та білий були твердими барвниками, їхня температура плавлення могла бути навіть більшою, ніж у скляного корпусу посудини. Жовтий і зелений мали значно меншу температуру плавлення. Виходячи з цього, можна припустити необхідність кількох циклів нагрівання, коли емалі різної температури плавлення наносили по черзі. Однак вивчення технологічних ознак дало змогу дійти висновку, що виробники “мамлюцького скла” володіли технологією, яка давала можливість плавити усі кольори емалі та золото одночасно, не ушкоджуючи при цьому виріб [Ward 2012, 57–59].

у воїнських похованнях кочовиків другої третини XIII – початку XV ст. та в шарах золотоординського Болгара. Не вдаючись до розгляду історіографії цього питання, слід зазначити, що в міських центрах такі знахідки найчастіше походять з контекстів, для яких неможливе однозначне датування. Утім, враховуючи датування подібних виробів, прийняте в сучасних дослідженнях ісламського скла, а також можливий алгоритм їхнього надходження у Східну Європу, їх не можна датувати раніше ніж серединою XIII ст. Тобто самі по собі знахідки ісламського скла можна визнати датуючим матеріалом для східноєвропейських пам'яток [Валиулина 2015, 53–61]⁷.

Виявлені у 2006 р. під час досліджень на території чернігівської фортеці-дитинця [Черненко, Казаков, Новик 2007] (мал. 1: С) уламки скляних посудин з розписом емаллями та золотом походили з котловану великої двоярусної будівлі, прилеглої до укріплень валу. Будівля загинула внаслідок нищівної пожежі; вироби зі скла, знайдені в заповненні її котловану (фрагменти скляних браслетів, посудин для олії від ламподофорів тощо), виявились оплавленими та деформованими через дію високої температури. Однак серед інших знахідок досить впевнено можна було визначити 14 фрагментів посудин з високоякісного безбарвного прозорого скла, декорованих рослинним та епіграфічним орнаментом, виконаним золотом та кольоровими емаллями (мал. 5). Емалі частково втрачені, сліди золота ледь простежуються.

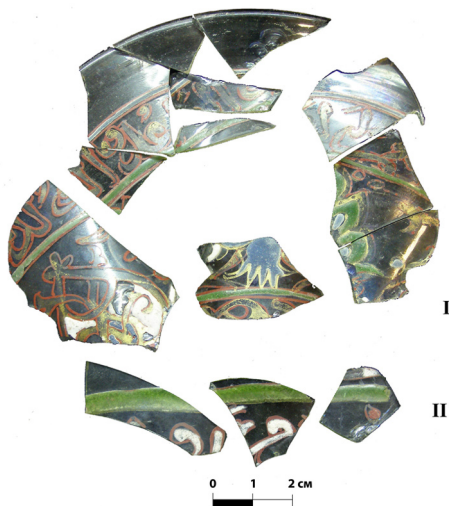
Фрагменти, судячи з усього, належать двом посудинам. Від однієї збереглися уламки верхньої частини (мал. 5: І). Вони дають змогу визначити форму виробу. Це конічна склянка⁸, діаметр її вінця – 9,4 см. Корпус декорований широким фризом з арабесками, забарвленими білою, зеленою, синьою емаллями та золотом і обведеними червоною лінією. Над фризом, зверху посудини, в окресленому зеленою емаллю обідку вміщено епіграфічний ор-

⁷ Згідно з іншою версією, ісламське скло, декороване золотом та емаллями, потрапляє на територію Східної Європи ще з 1230-х рр. [Кузина 2015, 153–155]. Утім це радше данина історіографічній традиції.

⁸ У східноєвропейській літературі посудини такої форми інколи визначають як “бокали” або “склянокоподібні кубки”, однак визначення “склянка” здається більш відповідним термінам “glass cups”, “beakers”, прийнятим у практиці досліджень ісламського скла.

намент (куфічний напис), виконаний золотом та обведений червоною емаллю.

Відповідно до типо-хронологічної класифікації С. Кенессона, за формою та пропорціями цю склянку можна віднести до типу А. У таких посудин корпус розширюється безпосередньо від денця [Kenesson 1998, 46, tab. Л]. Найвідоміший виріб цього типу – т. зв. “Кубок Палмера”, що зберігається у Британському музеї (мал. 6). Цей “кубок” має набагато розкішніший декор, ніж склянка, фрагменти якої знайдені в Чернігові, однак загалом дає змогу скласти уявлення про вигляд та традиційну композицію орнаментативної склянок цього типу.

Мал. 5. Фрагменти склянок з розписом золотом та емаллями з розкопок Чернігова 2006 р. (фото з чорним тонуванням прозорого скла)

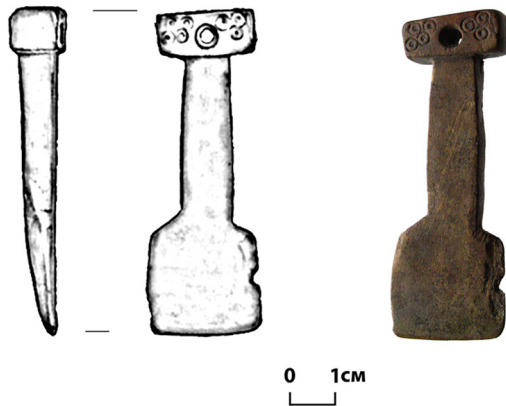
Мал. 6. “Кубок Палмера” (за: <https://bit.ly/3rVxPUO>)

Від другої посудини вціліли уламки корпусу з рештками епіграфічного орнаменту білою емаллю, а також лінії зеленої емалі, що окреслювала поле з цим орнаментом (мал. 5: II). Судячи з форми та декору уламків, це також фрагменти корпусу склянки. На користь такого висновку свідчить і той факт, що серед усіх форм скляного посуду, які належать до мистецтва мамлюків (лампи, флакони, еламбіки тощо), склянки найчастіше зустрічаються

за межами ісламського світу. Діаметр корпусу на рівні збереженого фрагмента – 4,5 см. Слід зазначити, що дослідники припускають можливість існування комплектів склянок, декорованих в одному стилі. Знахідки фрагментів парних склянок були зафіксовані в Новогрудку, Ярославлі та Володимирі. Склянка в комплектах дещо відрізнялись розмірами, щоб їх можна було вставити одна в одну при транспортуванні [Кузина 2015, 152; Stolyarova, Engovatova 2017, 156]. На жаль, погана збереженість чернігівських знахідок не дає змоги визначити, чи належали вони до подібного комплекту.

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що на сьогодні в Чернігові зафіксовано лише кілька знахідок близькосхідного столового посуду з кераміки та скла, які досить впевнено можна віднести до золотоординського часу. Вони засвідчують контакт зі східними територіями та, можливо, товарообмін з ними в XIII–XIV ст. Слід зазначити, що географія знахідок подібних виробів свідчить, що у Східну Європу вони потрапляли через Кавказ та Корсунь Дніпровським або Волзьким шляхом [Коваль 2010, 204; Валиуліна 2015, 256]. До Чернігова вони могли потрапити або безпосередньо Дніпровським шляхом, або ж через Булгар та землі Золотої Орди.

У зв'язку з цим можна згадати ще одну рідкісну для Південної Русі річ, виявлену під час археологічних досліджень чернігівської фортеці-дитинця у 2006 р. (мал. 1: С). Це частина золотоординського безміна (терезів) з кістки (мал. 7).

Мал. 7. Частина кістяного безміна з розкопок Чернігова 2006 р.

Вважається, що подібні безміни використовувалися для зважування речей невеликої ваги, найімовірніше монет. Знахідки таких терезів (у спеціальній літературі їх інколи називають “лещатка”) та їхніх деталей датуються XIV ст. Вони відомі на городищах Золотої Орди, зустрічаються і на залежних від неї територіях [Волков 1991, 177–179, *рис. 8, 9*; Федоров-Давыдов 2001, 222–223; Милованов 2017, 115, *рис. 1: 3*]. Знахідка подібних терезів у Чернігові може бути свідченням торгових контактів міста з територією Золотої Орди. Водночас, як і знахідки дорогого східного посуду з кераміки та скла, вона дає змогу припустити перебування в місті заможних осіб, а можливо, й осіб високого соціального статусу. Не можна також виключати те, що всі ці речі привезли в місто для використання у власному побуті представники золотоординської адміністрації або місцеві мешканці, які перебували у країнах Сходу (під час паломництва у Святу Землю, поїздок в Орду тощо).

ЛІТЕРАТУРА

Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. Киев, 1982.

Валиулина С. И. Средневековое исламское стекло в Восточной Европе // Стекло Восточной Европы с древности до начала XX в. Санкт-Петербург, 2015.

Волков В. И. Атрибуция нескольких вещей из золотоординского Азака // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. Москва, 1991.

Горский А. А. Русские земли в XIII–XIV веках. Пути политического развития. Москва, 1996.

Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. Київ, 1996.

Коваль Ю. В. Керамика Востока на Руси IX–XVII вв. Москва, 2010.

Коваль Ю. В. Керамика Востока на Руси в XIII веке // Русь в XIII веке: Древности тёмного времени. Москва, 2003.

Кузина И. Н. Импортные стеклянные сосуды из раскопок во Владимире в 2007 г. // Российская археология. 2015. № 4.

Кучера М. П. Керамика // Археология УССР. Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев, 1986.

Малеванный В. А. Химико-технологическое исследование архитектурной кашинной керамики // В: Федоров-Давыдов Г. А. **Золотоордынские города Поволжья: Керамика. Торговля. Быт.** Москва, 2001.

Милованов С. И. Развитие торговых связей и административный статус малых городов Рязанской земли во второй половине XII–XV веке // **От Руси до Китая: из новых археологических исследований.** Москва, 2017.

Петрашенко В. А. Керамика IX–XIII вв. Среднего Поднепровья // **Древнерусская керамика.** Москва, 1992.

Русина О. **Сіверська земля у складі Великого князівства литовського.** Київ, 1998а.

Русина О. В. **Україна під татарами і Литвою.** Київ, 1998б.

Рыбина Е. А. **Археологические очерки истории новгородской торговли X–XIV вв.** Москва, 1978.

Толочко П. П. Гончарное дело // **Новое в археологии Киева.** Киев, 1981.

Федоров-Давыдов Г. А. **Золотоордынские города Поволжья: Керамика. Торговля. Быт.** Москва, 2001.

Черненко Е. Е. Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований // **Stratum plus.** 2016. № 5.

Черненко О. Є., Новик Т. Г. Археологічні дослідження на подвір'ї Борисоглібського монастиря в Чернігові у 2017 р. // **Могилянські читання 2019.** Київ, 2019.

Черненко О. Є., Казаков А. Л., Новик Т. Г. Археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2006 р. // **Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.** Київ, 2007.

Черненко О., Новик Т., Жаров Г. Дослідження на території окольного граду стародавнього Чернігова // **Археологічні дослідження в Україні 2018.** Київ, 2020.

Asaris J. 11–13 gs. zobena maksts bronzas uzgalu tipi un to izplatiba Kurzeme // **Archeologija un etnografija.** 1994. T. XVI.

Irwin R. A note on textual sources for the history of glass // **Gilded and enameled glass from the Middle East.** London, 1998.

Kenesson S. S. Islamic Enamelled Beakers. A New Chronology // **Gilded and enameled glass from the Middle East.** London, 1998.

Lamm C. J. **Mittelalterliche Gläser und Steinschnittarbeiten aus dem Nahen Osten.** Bd. 1–2. Berlin, 1929, 1930.

Stolyarova K., Engovatova A. Middle Eastern painted glass vessels from Yaroslav // **Archaeologia Polona**. 2017. Vol. 55.

Ward R. Mosque Lamps and Enamelled Glass: Getting the Dates Right // **The Arts of the Mamluks in Egypt and Syria – Evolution and Impact**. Bonn, 2012.

REFERENCES

Belyayeva S. A. (1982), *Yuzhnorusskiye zemli vo vtoroy polovine XIII–XIV v.*, Naukova dumka, Kyiv. (In Russian).

Valiulina S. I. (2015), “Srednevekovoye islamskoye steklo v Vostochnoy Evrope”, in *Steklo Vostochnoy Evropy s drevnosti do nachala XX v.*, Nestor-Istoriya, Sankt-Peterburg, pp. 236–61. (In Russian).

Volkov V. I. (1991), “Atributsiya neskol’kikh veshchey iz zolotoordynskogo Azaka”, in *Drevnosti Severnogo Kavkaza i Prichernomor’ya*, Moscow, pp. 174–181. (In Russian).

Gorskiy A. A. (1998), *Russkiye zemli v XIII–XIV vekakh. Puti politicheskogo razvitiya*, Institut rossiyskoy istorii RAN, Moscow. (In Russian).

Ivakin H. Yu. (1996), *Istorychnyy rozvytok Kyryeva XIII – sere-dyny XVI st.*, Instytut arkhеолоhii NAN Ukrayiny, Kyiv. (In Ukrainian).

Koval’ Yu. V. (2010), *Keramika Vostoka na Rusi IX–XVII vv.*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Koval’ Yu. V. (2003), “Keramika Vostoka na Rusi v XIII veke”, in *Rus’ v XIII veke: Drevnosti temnogo vremeni*, Nauka, Moscow, pp. 361–71. (In Russian).

Kuzina I. N. (2015), “Importnyye steklyannyye sosudy iz raskopok vo Vladimire v 2007 g”, *Rossiyskaya arkhеолоgiya*, No. 4, pp. 149–57. (In Russian).

Kuchera M. P. (1986), “Keramika”, in *Arkheologiya USSR. Vol. 3: Rannelslavianskiy i drevnerusskiy periody*. Naukova dumka, Kyiv, pp. 446–55. (In Russian).

Malevanny V. A. (2001), “Khimiko-tekhnologicheskoye issledovaniye arkhitekturnoy kashinnoy keramiki”, in G. A. Fedorov-Davydov (ed.), *Zolotoordynskiyе goroda Povolzh’ya: Keramika. Torgovlya*. Byt, Izd-vo Mosk. Un-ta, Moscow, pp. 235–45. (In Russian).

Milovanov S. I. (2017), “Razvitiye torgovykh svyazey i administrativnyy status malykh gorodov Ryazanskoy zemli vo vtoroy polovine XII–XV veke”, in *Ot Rusi do Kitaya: iz novykh arkheologicheskikh issledovaniy*, Institut arkheologii RAN, Moscow, pp. 111–9. (In Russian).

Petrashenko V. A. (1992), “Keramika IX–XIII vv. Srednego Poldneprov’ya”, in *Drevnerusskaya keramika*, Institut archeologii RAN, Moscow, pp. 7–22. (In Russian).

Rusyna O. (1998a), *Sivers’ka zemlya u skladi Velykoho knyazivstva lytovs’koho*, In-t ukr. arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs’koho NAN Ukrayiny, Kyiv. (In Ukrainian).

Rusyna O. V. (1998b), *Ukrayina pid tataramy i Lytvoyu*, Vydavnychyy dim “Al’ternatyva”, Kyiv. (In Ukrainian).

Rybina E. A. (1978), *Arkheologicheskiye ocherki istorii novgorodskoy torgovli X–XIV vv.*, Izd-vo Mosk. Un-ta, Moscow. (In Russian).

Fedorov-Davydov G. A. (2001), *Zolotoordynskiy gorod Povolzh’ya: Keramika. Torgovlya. Byt*, Izd-vo Mosk. Un-ta, Moscow. (In Russian).

Chernenko E. E. (2016), “Chernigov i nashestviye mongolov v svete arkheologicheskikh issledovaniy”, *Stratum plus*, No. 5, pp. 83–97. (In Russian).

Chernenko O. Ye. and Novyk T. H. (2019), “Arkheolohichni doslidzhennya na podvir’yi Borysohlibs’koho monastyrya v Chernihovi u 2017 r.”, in *Mohylyans’ki chytannya 2019: zb. nauk. pr.*, Kyiv, pp. 363–9. (In Ukrainian).

Chernenko O. Ye., Kazakov A. L. and Novyk T. H. (2007), “Arkheolohichni doslidzhennya na terytoriyi Chernihivs’koho dytyntsyia v 2006 r.”, in *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2005–2007 rr.*, Dyke pole, Kyiv, pp. 411–3. (In Ukrainian).

Chernenko O., Novyk T., and Zharov H. (2020), “Doslidzhennya na terytoriyi okol’noho hradu starodavn’oho Chernihova”, *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2018*, IA NAN Ukrayiny, Kyiv, pp. 272–4. (In Ukrainian).

Asaris J. (1994), “11–13 gs. zobena maksts bronzas uzgalu tipi un to izplatiba Kurzeme”, *Archeologija un etnografija*, Vol. XVI, pp. 21–7.

Irwin R. (1998), “A note on textual sources for the history of glass”, in *Gilded and enameled glass from the Middle East*, British Museum Press, London, pp. 24–6.

Kenesson S. S. (1998), “Islamic Enamelled Beakers. A New Chronology”, in *Gilded and enameled glass from the Middle East*, British Museum Press, London, pp. 45–9.

Lamm C. J. (1929, 1930), *Mittelalterliche Gläser und Steinschnittarbeiten aus dem Nahen Osten*, Vol. 1–2, D. Reimer, Berlin.

Stolyarova K. and Engovatova A. (2017), “Middle Eastern painted glass vessels from Yaroslav”, *Archaeologia Polona*, Vol. 55, pp. 147–60.

Ward R. (2012), “Mosque Lamps and Enamelled Glass: Getting the Dates Right”, *The Arts of the Mamluks in Egypt and Syria – Evolution and Impact*, University Press, Bonn, pp. 55–75.

О. Є. Черненко

СХІДНИЙ ІМПОРТ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ З РОЗКОПОК ЧЕРНІГОВА

Історія Чернігова золотоординського часу на сьогодні майже не досліджена. Однак матеріали археологічних розкопок останніх десятиліть дали змогу отримати нові дані для вивчення цього “темного” періоду в історії міста. Серед інших знахідок особливий інтерес становлять предмети дорогого східного посуду з кераміки та скла. Найчастіше для них можливе лише широке датування (XII–XIII ст.). Утім є і винятки. Під час археологічних розкопок 2018 р. на території т. зв. “Окольного граду” були виявлені фрагменти чаші з напівфаянсу, декорованої чорним та блакитним розписом. Згідно з дослідженням Ю. Ковалюка, чаша належить до групи виробів з території Ірану, які датуються другою половиною XIII–XIV ст. Окрім цього, на території міської фортеці Чернігова у 2006 р. знайдено уламки скляних посудин з розписом емаллями та золотом. Вони декоровані рослинним та епіграфічним орнаментом у традиції мистецтва мамлюків. Високотехнологічне виробництво подібного посуду зі скла було розвинене на території Сирії та Єгипту у другій половині XIII–XIV ст. Звідси він постачався на європейські ринки. Відомі знахідки подібних посудин і на території Східної Європи. Знайдені в Чернігові фрагменти належали, найімовірніше, двом однотипним склянкам з одного комплекту. Обидві склянки можна віднести до типу А за класифікацією А. Кеннесона. Географія знахідок засвідчує, що у Східну Європу полив’яний посуд та близькосхідне скло потрапляли

через Корсунь або Кавказ Дніпровським або Волзьким шляхом. Знахідки подібних речей у Чернігові можуть бути ще одним свідченням розвитку цього напрямку торгівлі в добу Золотої Орди. Утім вони також можуть свідчити і про перебування в місті представників золотоординської адміністрації, які привезли дорогий посуд з кераміки та скла для власного вжитку. Нечисленність подібних знахідок у Чернігові робить останнє припущення досить імовірним.

Ключові слова: Золота Орда, східна кераміка, скляний посуд, емалі, близькосхідне походження, Чернігів

Стаття надійшла до редакції 5.12.2020